

AZƏRBAYCANIN İLK ORDU GENERALI: SƏMƏD BƏY MEHMANDAROV

Tanrı qisməti, alın yazısı. Tanrıdan qeyri kimsə bu qismətdən kimin payına nə düşdüyünü müəyyənləşdirə bilərmə? Bəlkə də insanı min illərlə qədər in hökmünə boyun əyməyə vadar edən ən böyük hikmətlərdən biri elə budur: insan heç vaxt öz taleyinin nə ilə bitəcəyindən xəbərdar olmayıb.

Bir də xalqın, millətin qismətinə düşən, yeri kimsəylə əvəzedilməyəcək, alınına bir parçası olduğu Vətənin taleyində müstəsna rol oynamaq qisməti yazılmış nadir insanlar var. Nə yaxşı ki, Azərbaycanın taleyində belə insanlar az olmayıb. Türk ellərində həmişə qüdrətli söz, sənət adamları, bir də ən böyük orduları çəkib ardınca aparmağa, ən qəvi düşməyə qalib gəlməyə qabil sərkərdələr olub.

Səməd bəy Mehmandarov bu millətin yetirdiyi qüdrətli sərkərdələrdən biridir. Tanrı ondan qabaq və sonra da türklərə neçə qüdrətli sərkərdə bəxş edib. Ancaq Səməd bəy bu neçələrin arasında adı sıra nəfəri deyil, onların ən uca mərtəbədə dayananlarından, adı ən ehtiramla çəkilməyə layiq olanlarından biridir. Səməd bəy Azərbaycanın taleyində çox böyük rol oynamış, ilk müstəqil respublikanın 40 min nəfərlik ordusunu yaratmış və bununla da yüz illərdən sonra xalqın əzəli haqlarından biri sayılan özünümüdafiə imkanlarını yenidən özünə qaytarmış bir şəxsiyyətdir. Səməd bəy bənzərsiz, iftixar olunmağa layiq, ancaq eyni zamanda, son dərəcə mürəkkəb və zəngin bir ömür yaşamış insandır. Əsla təsadüfi deyil ki, onun haqqında yazan bütün müəlliflər bu fikirdə olublar və onların hamısının eyni fikrə gəlməsində qərribə heç nə yoxdur. Çünki Səməd bəy sadəcə olaraq on minlərlə, yüz minlərlə adi yaradılmışlardan biri deyildi, o, tanrı tərəfindən bu Vətənin taleyində mühüm rol oynamaq üçün seçilmiş bir şəxs idi və özünün istəyi ilə onun adı bir insan ömrü yaşaması əslində mümkünsüzdü.

Səməd bəy Mehmandarov 1855-ci il oktyabr ayının 16-da Lənkəran quberniyasının Lənkəran şəhərində anadan olmuşdur. Quberniya katibi işləyən atası Sadiqbəy Qarabağdan köçüb gəlmiş zadəgan idi və onun öz oğluna istənilən səviyyədə təhsil verməyə imkanı çatırdı. Buna görə də ilk təhsilini Bakı realnı məktəbində alan Səməd bəyin biliklərə kifayət qədər yiyələndiyi təqdirdə, Qərbin istənilən ali məktəbində oxuması mümkün idi. O isə doğrudan da, hərtərəfli bilik qazanmaq üçün ciddi səy göstərmiş, realnı məktəbin proqramı çərçivəsində öyrədilənləri tam mənimsəmiş, gələcəkdə əldə edəcəyi mükəmməl elmi biliklərin ilkin təməlini yaratmışdı. Ancaq atasının və atasının əmisi oğlu Xan bəy kimi yaxın qohumlarının tövsiyələrinə baxmayaraq, 16 yaşlı Səməd mülki təhsil ardınca getmək, sonra quberniya idarələrindən birində hansısa vəzifə tutmaq fikrində deyildi. Bəlkə də məhz bu yolu seçmiş atasının yolunu davam etdirməsi ona daha sakit və uzaqmənzilli bir həyat bəxş edə bilərdi. O isə bunu istəməirdi, ona görə də bu sayaq təkliflərə eyni, konkret cavabı verirdi, "yox". Damarlarında qanı qaynayan bu coşğun gəncin məqsədi tamam başqa idi. O, hərbiçi olmaq, millətini əsgəri xidmətə belə layiq görməyən bir dövlətdə rütbələr almaq, çiyinlərində fərqləndirici zabit ulduzu gəzdirmək istəyirdi. Yalnız şöhrət xatirinəmi, yaxud hərbiçi geyiminin Qafqazın bir parçası olan Azərbaycan kimi "milli ucqar" sayılan bir məmləkətdə xarici görünüşcə cəlbedici olmaq üçünmü? Bəlkə bu sənətin arxasınca düşməsində yaşına uyğun bir macəraçılıq həvəsi vardı, yoxsa gənclik romantikası idimi onu çəkən? Bütün bu sualların da bir cavabı vardı: xeyr. Tək özünə məlum idi ki, bu yolu təsadüfi seçməyib, hələlik axıradək izah edə bilməyəcəyi hisslər, onu ani istiqamətiəndirən güclü daxili istək məhz bu addımı atacağına qəti inam yaratmışdı. Özü də bu qəti fikrindən onu kimsə döndərə bilməzdi, çünki bu yol tanrı qisməti ilə cızılmışdı, hərbiçi ömrü yaşamaq onun alın yazısı idi.

Seçimində qəti israr edən Səməd 16 yaşında ikən Peterburqda yerləşən ikinci Konstantinovka artilleriya məktəbinə daxil olur və 1875-ci ildə təhsilini uğurla başa vurur. Qarşıda isə ən uzun və ağır hərbi xidmət illəri gözləyirdi. Bu illərin çox böyük bir hissəsini o qanlı müharibələrdə, ölüm-dirim savaşlarında keçirəcək, Vətəndən xeyli uzaqlarda olacaq və ən başlıcası təmsil elədiyi millətin adını həmişə ucaldacaqdı. Hələlik isə 1875-ci il idi və Peterburqda yunkerlər məktəbini yenidən

bitirmiş Səməd bəy ilk təyinat yerinə göndərilirdi. Ancaq ilk addımdan özünü nizam-intizamlı və bacarıqlı kadr kimi göstərən Səməd bəyin podpyamçik rütbəsi alması üçün o qədər də müddət lazım gəlmir.

Elə həmin ilin dekabr ayında ona bu rütbəni verirlər. Bir neçə müddətdən sonra isə xidmətdə xüsusi fərqləndiyinə görə, o, üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə təltif edilir.

"Odlar yurdu" qəzetinin 13 iyul 1989-cu il tarixli 13-cü sayında böyük sərkərdənin həyatının bundan bir qədər sonrakı dövrü, daha konkret desək, 15 il keçəndən sonrakı xidmət illəri haqqında yazan M. Əliyev aşağıdakı məlumatları çatdırırdı: "Səməd bəy 1890-cı ildə kapitan rütbəsi almış, 1891-ci ildə isə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeninə layiq görülmüşdür. 1894-cü ildə Səməd bəy hərbi komandanlığın əmri ilə Varşava hərbi dairəsinin sərəncamına göndərilmişdir. 1896-cı ildə o, ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif edilmişdir. 1898-ci ildə podpolkovnik rütbəsi alan Səməd bəy Mehmandarov Zabaykalye artilleriya diviziyasının komandiri təyin edilmişdir. O illərdə diviziya Mancuriyada yerləşirdi. 1900-1901-ci illərdə Çində antiimperialist hərəkatının yatırılmasında Səməd bəy Mehmandarovun komandir olduğu diviziya da iştirak etmişdir. Lakin Səməd bəy Mehmandarov silahsız Çin əsgərlərinə atəş açmağa razı olmamışdır. 1901-ci ildə S. Mehmandarov polkovnik rütbəsi və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeni, habelə üstündə "Qəhrəmancasına fərqlənməyə görə" sözləri yazılmış qızıl qılınc almışdır. Rus-yapon müharibəsi zamanı Port-Artur şəhərini qəhrəmancasına müdafiə edən Səməd bəy Mehmandarov 1904-cü il oktyabr ayının 22-də general-mayor rütbəsinə və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeninə layiq görülmüşdür. 1907-1910-cu illərdə Səməd bəy Mehmandarov 3-cü Sibir ordusunda artilleriya rəisi işləmişdir. 1908-ci il iyulun 13-də hərbi xidmətlərinə görə ona general-leytenant rütbəsi verilmişdir.

Birinci Dünya Müharibəsində Səməd bəy Mehmandarov Varşava əməliyyatı istiqamətində olmuş və payızda burada rus qoşunları almanlar üzərində tam qələbə çalmışdılar. Bu və başqa cəbhələrdə göstərdiyi sərkərdəlik məharətinə görə Səməd bəy Mehmandarova 1915-ci il martın 22-də artilleriya üzrə tam general rütbəsi verilmişdir (bu, müasir Silahlı Qüvvələr sistemində Ordu generalı rütbəsinə bərabərdir - L.Ş). 1917-ci ilin aprel ayında o, istefaya çıxmışdır. Bu zaman o, Rusiyanın "Stanislav", "Anna", "Vladimir" və "Georgi" ordenlərinin bütün dərəcələrinə layiq görülmüş, İngiltərə, Fransa, Rumıniya və İranın ordenlərini almışdı. İstefaya çıxdıqdan sonra Vladıqafqaz şəhərindəki öz sakit mənzilində yaşayan Səməd bəy Mehmandarov 1918-ci ilin sentyabrında Bakıya gəlmiş, 1918-ci ilin oktyabrından hərbi nazirlikdə işləməyə başlamış və həmin il noyabrın 7-də hərbi nazirin müavini, dekabrın 15-də isə hərbi nazir təyin edilmişdir.

Birinci Dünya müharibəsindən qayıdan 15 minə yaxın azərbaycanlı Səməd bəy Mehmandarovun ətrafına toplaşmış, döyüşkən Azərbaycan generaliteti yaranmışdır. Ordu üçün 1918-ci ilin iyul ayında Gəncədə açılmış praporşik məktəbi 1919-cu ilin əvvəllərində Bakıya köçürülmüş, onun əsasında Azərbaycan ilk hərbi məktəbi təşkil edilmişdir. Bakıda istehkamçı və hərbi feldşer məktəbləri də təşkil edilmişdir. Gəncədə isə hərbişədirilmiş dəmiryolu məktəbi fəaliyyətə başlamışdır. 1920-ci ilin yanvarında bu məktəblərə müdavim hazırlayan xüsusi hərbi təmayüllü kadet korpusu təşkil olunmuşdur".

Əlbəttə, Səməd bəyin Azərbaycanın sovetləşməsinə qədərki həyatının çox böyük və hərbi xidməti ilə bağlı ən başlıca dövrünü əhatə edən bu tarixlərin arasında onun 1903-cü ilin əvvəllərində Jitomirli Yelizaveta Nikolayevna Teslavla ailə qurması, elə həmin il yeddi aylıq topçu zabitləri məktəbində təhsil alması, Port-Arturda qalanın xəyanətkarcasına təslim edilməsindən sonra rus-yapon müharibəsində əsir düşərək 1904-1906-cı illərdə Yaponiyaya aparılıb və buradan Portsmut müqaviləsi bağlandıqdan sonra qayıtması və bir sıra digər mühüm faktlar öz əksini tapmayıb.

Səməd bəy Mehmandarovu bu gün millətin həqiqi iftixarına çevirən xidmətlərin böyük əksəriyyəti onun ilk müstəqil dövlətimizin hərbi nazirliyində göstərdiyi fəaliyyətlə bağlıdır.

Həmin fəaliyyətin nə dərəcədə səmərəli olduğunu isə təkcə bir fakt - 1918-ci ilin iyununda bütün hərbi qüvvəsi bir alaydan ibarət olan Azərbaycanın 1920-ci ilin aprelində 40 min nəfər nizami orduya malik olması aydın göstərir. Səməd bəy Azərbaycan dövlətinin müdafiəsi ilə məşğul olacaq

müvafiq hərbi strukturların formalaşdırılması, Silahlı Qüvvələrin imkan daxilində hərtərəfli təşkili, bir sıra digər sahələrdə də çox böyük işlər görmüş, zəngin biliyini və əvəzsiz təcrübəsini doğma xalqının naminə əsirgəməmişdi.

Ömrünün 40 ildən artıq bir dövrünü çar ordusunda xidmətdə keçirmiş, yüksək peşəkarlığı və sədaqəti nəticəsində Rusiya dövlətinin ən nüfuzlu hərbi-generallarından birinə çevrilmiş, hakimiyyət tərəfindən dəfələrlə mükafatlandırılmış, bir-birindən qiymətli hədiyyələr almış Səməd bəy Mehmandarovun Cümhuriyyət dövründə ən məsul vəzifələrdən birinə təyin olunması nə dərəcədə ölçülüb-biçilmiş addım idi? Əlbəttə, indi tamamilə yersiz və əsassız görünən bu sualın o vaxt Azərbaycana rəhbərlik edən, gənc respublikanın taleyi üçün cavabdehlik daşıyan şəxslər tərəfindən verilməsi qətiyyənlə məntiqsiz səslənmirdi və regionda yaranmış son dərəcə mürəkkəb vəziyyətdə başqa cür ola da bilməzdi. Müstəqil dövlət kimi ilk addımlarını atan bir ölkədə peşəkarlığın, sədaqət və vətənpərvərlik kimi keyfiyyətlərlə bir sırada dayanması tamamilə qanunauyğun, təbii hal idi və əlimdə heç bir tarixi sənəd və fakt olmasa da, mən bu qənaətdəyəm ki, Səməd bəy hərbi nazirlikdə yüksək vəzifəyə gətirilməzdən qabaq onun keçmiş, hazırkı mövqeyi ilə bağlı kifayət qədər götür-qoy edilmişdi.

7 noyabr 1918-ci il. Həmin gün Nazirlər Şurasının qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasında hərbi nazirlik yaradılması" qərara alınmış, "hərbi nazir vəzifəsi Nazirlər Şurasının sədri F. Xoyskiyə həvalə olunmuş, onun müavini isə general Səməd bəy Mehmandarov təyin edilmişdir". Eyni gündə "Azərbaycan" qəzeti hərbi nazirin müavini S.Mehmandarovun qeyd edilən təyinatla əlaqədar hərbi dəftərxana üzrə əmrinin mətnini dərc etmişdir:

"Nazirlər Şurasının qərarı ilə mən hərbi nazirin müavini təyin edilmişəm. Mən öz vəzifə borcumun yerinə yetirilməsinə başlayaraq görməli olduğum nəhəng işin bütün ciddiliyini, mürəkkəbliyini və çətinliyini gizlətmədən, hərbi nazirliyin bütün rütbəli şəxslərinin işə birgə, dostcasına və vicdanlı münasibəti ilə onun öhdəsindən gəlməyin tamamilə mümkün olduğunu bildirirəm. Döyüşə qadir ordu yaradılması işinin uğuru bütünlüklə bu işin düzgün qoyuluşundan asılıdır. Hamını birgə, yoldaşcasına işləməyə çağırmaqla, mən bütün səviyyələrdəki rəislərdən qoşunun təlim-təربiyəsi, öyrədilməsi və möhkəm nizam-intizam yaradılması işinə tam ciddi diqqət yetirmələrini, xidməti işə, qayda-qanuna, vəzifə borcuna məhəbbətlə yanaşmalarını, tabeliyində olanlara qayğıkeş münasibət göstərmələrini istədim".

Bu, elə bir dövr idi ki, Qafqaz İslam ordusunun getməsi ilə kifayət qədər hərbi qüvvəsi olmayan, özünümüdafiə imkanından faktiki surətdə məhrum edilmiş Azərbaycan daxildə bolşeviklər və daşnaklarla, xaricdə Rusiya və Ermənistanla üz-üzə dayanmışdı. Bı təhlükələrdən əlavə onu Çar Rusiyasını xilas etməyə çalışan general Denikin Kənüllü Ordusu, Bakıya tərəf irəliləmək fikrini gizlətməyən Biçeraxovun qüvvələri və başqa təhlükələr də təhdid edirdi.

Arxiv sənədləri belə bir mürəkkəb və gərgin vəziyyətdə faktiki olaraq hərbi quruma rəhbərlik edən şəxsin hansı tədbirləri gördüyünü və hansı məsələlərə xüsusi diqqət yetirdiyini tam aydınlığı ilə göstərir. Yəqin ki, Səməd bəyin Azərbaycan dövlətçiliyinə sonsuz sədaqətlə xidmət etdiyini sübuta yetirmək üçün bu gün həmin arxiv sənədlərindən daha etibarlı bir mənbə tapmaq çətinidir.

Hərbi nazirlikdən 21 aprel 1919-cu ildə Gəncə şəhərindən şəxsən Nazirlər Kabinetinin sədri N.Yusifbəyliyə (Nəsib bəy eyni zamanda daxili işlər naziri idi) çatdırılmalı olan 1663 sayılı məxfi raport göndərilir: "Bu il aprelin 15-dəki 1631 sayılı raportla mən bolşeviklər tərəfindən orduda təbliğata başlamağa hazırlıq barədə məlumat vermişdim. Bakıda öz işini başa çatdıran həmkarlar ittifaqları qurultayı belə bir bəyannamə qəbul etmişdir: "İttifaqın məqsədi Zaqafqaziya hüdudunda sovet hakimiyyəti qurulmasının həyata keçirilməsi üçün hərtərəfli siyasi cəhd göstərməkdən ibarət olmalıdır". Bu bəyannamə yerli bolşeviklərin Azərbaycanın müstəqilliyini məhv edib, onu Sovet Rusiyası ilə birləşdirmək cəhdləri ilə artıq şübhə doğurmur. Bəyannamə nəzərə alınaraq, Hökumətin fəaliyyətinin əsasında Azərbaycanın müstəqilliyinin müdafiəsi durmalıdır və mən şübhə etmirəm ki, bolşeviklərin dağıdıcı cəhdlərinə qarşı zəruri tədbirlər görülməkdir. Mən Bakı qarnizonunun qoşunlarına bolşeviklərin təsir göstərəcəklərindən ehtiyat edirəm, çünki Bakı hazırda Zaqafqaziya bolşeviklərinin fəaliyyət mərkəzidir. Buna görə, xahiş edirəm Bakı xəfiyyə bölməsi qarnizon

qoşunlarında zərərli təbliğata yol verilməməsi üçün öz nəzarətini gücləndirsin və bu sahədə rəhbər şəxslərə hərtərəfli köməklik göstərsin.

Mənim tərəfimdən, həmçinin, qoşunlarda daxili nizam-intizama nəzarəti gücləndirmək tələb edilmişdir. Bu barədə ona görə xahiş edirəm ki, hərbi nazirlik Bakıda kəşfiyyat işini təşkil etmək və həyata keçirmək üçün kifayət qədər hazırlıqlı, yerli şəraitə bələd olan agentlərə malik deyil.

Ümid edirəm ki, ordunu və bununla da Azərbaycanın müstəqilliyini saxlamaq uğrunda ümumi mübarizə işində Hərbi nazirlik Daxili İşlər nazirliyindən ancaq Bakıda deyil, respublika ərazisinin hər yerində, hərtərəfli dostluq köməyi görəcəkdir. Bunun üçün mən Zati Alilərinizdən general-qubernatorlara və qubernatorlara müvafiq əmrlə bildirməyinizi xahiş edərdim. Tam artilleriya generalı Mehmandarov, Baş Qərargah rəisi general-leytenant Sulkeviç" (ARDA, f.894, s.7, iş.5, v.50).

Hökumətin gördüyü tədbirlərə baxmayaraq, bolşeviklər hər vasitə ilə öz işlərini davam etdirməyə, orduda anarxiya yaratmaqla, onun hakimiyyəti müdafiə etmək əzmini sarsıtmağa və öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdılar. Bunu 11 may 1919-cu ildə Tam artilleriya generalı S. Mehmandarovun daxili işlər naziri N. Yusifbəyliyə məruzəsi də aydın sübuta yetirir: "Mənim tərəfimdən belə bir məlumat alınmışdır ki, Bakıda müsəlmanlardan ibarət olan xeyli bolşevik təmayüllü şəxs hər vasitə ilə kazarmalara daxil olmağa, təbliğatla ordunun əsaslarını sarsıtmağa və bolşevik ideyalarını aşılamağa can atırlar" (ARDA, f.894, s.10, iş.96, v.30).

Yenə də arxiv materiallarına istinadən demək olar ki, müstəqil Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi ardıcıl tədbirlər nəticəsində artıq 1919-cu ilin ikinci yarısına doğru yeni hakimiyyət respublikasının bütün ərazisində möhkəmlənmiş, mərkəzlə yanaşı yerlərdə də idarəetmə orqanlarının tam formalaşdırılmasına başlanmışdı. Ancaq bu proseslərin getməsində qətiyyətlə maraqlı olmayan, əksinə, həm daxili, həm də xarici təsirlərdən istifadə ilə hər cür maneçilik göstərməyə cəhd edən qüvvələr də fəallaşmışdılar. Necə deyərlər, məsələ hər iki tərəf üçün tam aydın idi: artıq dünyanın aparıcı xarici dövlətləri tərəfindən tanınmaq ərəfəsində olun müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin sonrakı inkişafının qarşısına sədd çəkilməsə, onu öz yolundan sapdırmaq mümkün olmayacaqdı. Buna görə də, düşmən qüvvələr də hədsiz quduzlaşmış, görünməmiş fəallıqla öz qara niyyətlərini reallaşdırmağa girişmişdilər. Onlar indi daha ciddi-cəhdlə əhali arasında, xüsusilə hərbi hissələrdə təbliğat aparmağa, fəhlə-kəndli hökuməti qurmaq vədləri ilə özlərinə yeni tərəfdarlar toplamağa çalışırdılar.

Bunun qarşısının alınması üçün nazir Mehmandarov və yeni Baş Qərargah rəisi general-mayor Səlimovun imzası ilə 2-ci piyada diviziyasının rəisinə Azərbaycan Respublikasının hərbi nazirinin 18 noyabr 1919-cu il tarixli 399 sayılı tam məxfi əmri göndərilir: "Alınmış məlumatlara görə, son vaxtlar, əsgərlər arasında, xüsusilə onların getdiyi fəhlə klublarında bolşevik təbliğatı xeyli güclənmişdir. Hissələrdə bolşevik təbliğatının yayılmasının bütün məsuliyyətini yüksək vəzifəli rəislərin, xüsusilə komandirlərin üzərinə qoyaraq bu təbliğatın qarşısının alınması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsini əmr edirəm: 1. Adamlara bu təbliğatın bütün fəlakəti izah edilsin. 2. Bütün bolşevik təbliğatçıların Azərbaycanın qatı düşmənləri olduqları izah edilsin. 3. Bütün kazarmalara güclü nəzarət edilsin və bolşevik təbliğatı aparan şəxslər dərhal həbs olunsunlar. 4. Kazarmaların yerləşdiyi ərazilərdə heç bir kənar şəxs oraya girə bilməməsi üçün etibarlı növbətçilər olsunlar. 5. Hissələrin bütün rütbəli şəxslərinə elan olunsun ki, bolşevizmə uyan şəxslər şəhərdən kənarlaşdırılacaq və qanunla ciddi cəzalandırılacaqlar".

Bu əmr əsasında elə həmin gün 2-ci piyada diviziyası komandirinin və podpolkovnik Zeynalovun imzası ilə 5-ci piyada Bakı alayının komandirinə belə bir əmr göndərilmişdi: "Hərbi nazirə məlumat çatmışdır ki, əsgərlərin bir çoxu fəhlə klublarına və digər yerlərə gedir və burada siyasi və hökumət əleyhinə bolşevik təbliğatının təsiri altına düşürlər. Belə halı siyasətdən və partiyalılıqdan kənarda dayanmalı olan orduda yolverilməz sayaraq, Zati Aliləri fəhlə klublarına və digər partiya dərəcələrinə getməyi tamamilə qadağan etmək, Bakı şəhər sakini olan əsgərlərə xüsusi diqqət yetirmək əmri vermişdir. Bu əmrin yerinə yetirilməsində günahkar olan əsgərlər məhkəmə qarşısında ciddi məsuliyyət daşımaqla yanaşı, aşkar edilən kimi uzaq məsafələrə göndəriləcəklər.

Rəis şəxslər təbəçiliklərində olanlara daimi ciddi nəzarət etsinlər. Axşam yoxlamalarından sonra rota və komandalarda növbətçilər əsgərlərin hamısının yerində olmalarına nəzarət etməli, alay üzrə növbətçilər və onların köməkçiləri isə tez-tez rota və komandaları gəzib şəxsi heyətin sayını yoxlamalıdır. Xəbərdarlıq edirəm, mənim tələblərimi yerinə yetirməyənlər vəzifədən kənarlaşdırılacaq və əmri yerinə yetirmədiyinə görə məsuliyyətə cəlb olunacaqdır. Diviziyanın müvəqqəti komandiri, qərargah rəisi podpolkovnik Zeynalov".

Cümhuriyyət tarixinin ən unudulmaz hadisələrindən biri olan Lənkəran qəzasının müxtəlif anti-azərbaycan qüvvələrindən təmizlənərək, idarəçiliyin Azərbaycan hökumətinə təbə etdirilməsində Səməd bəyin müstəsna xidmətləri vardır. Dünyaya göz açdığı bu dilbər diyarın özünü "Muğan respublikası" adlandıran xəyanətkar qüvvələrin və onlara bu işdə havadarlıq edənlərin fəaliyyəti nəticəsində 1919-cu ilin iyun ayına qədər müstəqil respublikanın hüddudlarından kənarda qalması onu, Azərbaycanın bütövlüyü yolunda xidmət göstərməyi ən müqəddəs vəzifə borcu sayan Səməd bəyi ciddi narahat edirdi. O, Lənkəranı bolşeviklərin də daxil olduğu qaragüruhun əlindən xilas etmək üçün bu gün əyninə general mundiri geyinib qayıtmışdı. O, bu gün 40 il əvvəl onun kimi türk balaları üçün əlçatmaz sayılan hərbi şöhrət və şücaətin ən yüksək zirvəsində dayanmışdı. Ancaq onun bütün bunlar barəsində düşünməyə nə vaxtı, nə də həvəsi vardı. Ölkənin taleyi üçün hər günün deyil, hər saatın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi bir vaxtda başqa cür də ola bilməzdi.

"Azərbaycan Respublikası hökumətinin iradəsi ilə mən Lənkəran qəzasına vətəndaş müharibəsini birdəfəlik kəsmək, qayda-qanun yaratmaq, yerli əhalini zalımlardan və qatillərdən qurtarmaq üçün dəstə göndərirəm. Azərbaycan qoşunları Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu yerin bütün millətlərdən olan əhalisi üçün qanunçuluğun və ədalətin müdafiəçisi kimi gəlir. Silahlı Qüvvələrin himayəsi altında ölkənin bütün sahələrinin idarəçiliyində təxirəsalınmadan mülki idarəçilik tətbiq ediləcəkdir... Bununla yanaşı, xəbərdar edirəm ki, hər hansı komitə, yaxud "Muğan respublikası" şəklində heç bir özbaşına təşkilatın olmasına yol verilməyəcəkdir. Lənkəran qəzasında yalnız Azərbaycan Respublikasının hakimiyyəti tanınacaqdır və onun sərəncamlarını yerinə yetirməyənlər qiyamçı kimi hərbi dövrün qanunlarına uyğun məsuliyyət daşıyacaqlar. Xəbərdarlıq edirəm ki, rus əhalisinə qarşı heç bir qarətə və zorakılığa yol verilməməlidir, çünki onlar da qəzanın digər millətlərinin nümayəndələri ilə bərabərhüquqlu Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarıdır... Öz növbəmdə mən dəstə rəisinə qoşunların əhaliyə heç bir zərər verməməsi və mülki əhaliyə qarşı hər cür zorakılıq edənləri ciddi cəzalandırmağı əmr etmişəm". Bunlar, hərbi nazir S.Mehmandarovun Lənkəran qəzasının əhalisinə 4 iyun 1919-cu il tarixli müraciətindən götürülmüşdür (ARDA, f.894, s.10, iş. 124, v. 15-16).

Birinci müstəqillik dövründə də gənc respublikanın ən çox narahatlıq doğuran bölgələrindən biri Qarabağ bölgəsi idi. O zaman da ərazi iddiaları ilə Azərbaycanı müharibəyə cəlb etməyə çalışan ermənilər İrəvanda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Qarabağda kütləvi qırğınlar törədir, həmin ərazilərdəki kəndlərin yerli türk, müsəlman əhalisini öz dədə-baba yurdlarını tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qoyurdular. Görünməmiş vəhşiliklə həyata keçirilən bu soyqırım aksiyalarında nəinki Andronik kimi qaniçən cəlladlar, həmçinin, Ermənistan hökumətinin tabeliyində olan hərbi qüvvələrin bir çox nümayəndələri də iştirak edir, qədim türk yurdlarının talanmasında xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər. Ocaqları söndürülmüş yerli əhalinin Azərbaycanın içərilərinə axışmaqdan başqa çarəsi qalmırdı.

Tiflisdən general Sulkeviçin adına göndərilən 18 aprel 1919-cu il tarixli teleqram göstərir ki, həmin illərdə ermənilər nəinki qədim Azərbaycan torpaqlarına, hətta Türkiyə ərazilərinə göz dikmişdilər: "Soçi istiqamətində irəliləyən gürcülər zabidlərdən ibarət könüllülər alayını əsir alıblar. Mənim tərəfimdən Aleksandropolsk dəstəsinin rəisi general Ospyantsın əmri ilə keçirilmişdir. Bu əmrdə əhaliyə Qars vilayətinin Ermənistanın tərkibinə bir hissə kimi daxil olduğu elan edilir. Hökumətin və müttəfiqlərin sərəncamına uyğun olaraq, erməni hökumətinin iradəsi qanunsuz sayılmışdır. Şayiələrə görə, ingilislər ultimativ qaydada naxçıvanlılara Ermənistan hakimiyyətini

tanımağı təklif etmişlər. Naxçıvan əhalisinin etirazı ilə əlaqədar ingilis zirehli maşını və erməni qoşunları hərəkətə başlamışdır №1548. Əliyev".

Məhz belə ağır bir dövrdə Azərbaycan hökumətinin Qarabağda həyata keçirdiyi tədbirlərin operativliyi və səmərəliliyindən çox şey asılı idi. Bununla əhalidə dövlətin onları müdafiə etmək qüdrəti və qüvvəsinə malik olduğu inamı yaradıla, torpaqlarımızın boşaldılmasının qarşısı alınardı. Əlbəttə, gənc hökumət qeyd edilən sahədə az iş görməmişdi və bu işdə Qarabağın general-qubernatoru Xosrov Paşa Sultanovun da kifayət qədər böyük xidmətləri olmuşdur. Yalnız oxucuların diqqətini Qarabağa hökumət adamlarımız tərəfindən necə böyük diqqət yetirildiyini göstərən bir fakta cəlb etməklə kifayətlənirik.

Baş nazir N. Yusifbəylinin və hərbi nazir S. Mehmandarovun Qarabağa gəlmələri haqqında məlumat verən "Azərbaycan" qəzeti 3 avqust 1919-cu il sayında yazırdı: "Qarabağın həyatında daha əlamətdar bir hadisə - bu 29-30 iyul günləri oldu. Bu günlərdə Qarabağ özünün ən əziz və sevimli qonaqlarını - Gəncə qubernatoru Rəfibəyovun müşayiət etdiyi Baş Nazir N. Yusifbəyli və hərbi nazir S. Mehmandarovu qəbul etmək sevincini yaşadı. Qonaqlar iyulun 29-da Xankəndinə gəldilər, orada qoşunların paradı oldu. Paradı Baş Nazir N. Yusifbəyli qəbul etdi... İyulun 30-da əziz qonaqlar Şuşaya gəldilər. Şəhərdə qonaqlar ruhanilər və əhali tərəfindən duz-çörəklə qarşılandı. Sonra qonaqlar Azadlıq meydanına gəldilər və burada ruhanilər və əhali tərəfindən nitqlər söyləndi. Cavab nitqi söyləyən Baş Nazir müsəlmanların başqa millətlərin nümayəndələri ilə dinc yanaşı yaşamalarının zəruriliyindən danışaraq, qeyd etdi ki, bunsuz Azərbaycanın rifahı mümkün deyil".

İndisə Nəsim bəyin, Səməd bəyin nitq söylədiyi gözəl Şuşa torpağı erməni tapdağı altında öz xilaskarını gözləyə-gözləyə inləyir. Ancaq qəvi düşmən də yaxşı bilir ki, Şuşanın və başqa işğal edilmiş ərazilərimizi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandan qopardığı torpaqlara qata bilməyəcək, tez-gec o yerlər azad ediləcək.

Bu günə qədər Səməd bəy haqqında yazan müəlliflər (Ə. Şıxlinski "Xatirələrim", SSRİ EA 1944, Hacıağa İbrahimbəyli (Səməd bəyi yaxından tanıyan bir şəxs olub və mayor rütbəsində yüksəlib) "Səməd bəy Mehmandarov" 1946-cı il, onun ümumxalq, ümumdövlət işinə necə məsuliyyətlə yanaşdığını, hətta bu məsələlər ən yaxın, ən doğma adamlarına aid olduqda belə heç bir güzəştə getmədiyini dəfələrlə qeyd ediblər. Belə məqamlardan biri haqqında Azərbaycanda ilk müstəqil xüsusi xidmət orqanı - "Əksinqilab ilə mübarizə təşkilatı"nın sədri Nağı bəy Şıxzamanlı Türkiyədə mühacirətdə olduğu zaman qələmə aldığı xatirələrində söhbət açıb. Bakıda tutulan general Denikin agent kapitan Starkov onda tapılan hərbi sənədləri guya general S. Mehmandarovun nəvəsinin mürəbbiyəsi vasitəsilə əldə etdiyini bildirir. Bunun həqiqiliyini yoxlayan Nağı bəy vəzifəsini yerinə yetirərək, Müdafiə Komitəsinə raport təqdim edir və məsələ barəsində hökumət rəhbərliyinə müvafiq məlumat çatdırır:

"Komitəyə verdiyim raport oxunduqda general Mehmandarlı çox əsəbiləşdi. Ertəsi gün idarədə kabinetimin pəncərəsindən baxarkən general Mehmandarlının avtomobilinin idarəmizin önündə durduğunu gördüm. Onu dərhal qapıda qarşıladım. Çox əsəbi görünürdü. Oturmaq istəmədi. Məndən "Nağı bəy, siz bu alçağın məlumatına inanırsınızmı?" deyə soruşdu. Mən də "Paşam, sənədi verəni gizlətmək üçün yüzbaşı Starkov mürəbbiyə məsələsini uydurmuşdur. İcazənizlə iki günə qədər məsələni tamamilə aydınlaşdıracam. Ancaq qərargah zabitlərindən istədiyimi nəzarət altına ala bilmək üçün indidən icazənizi istəyirəm" - cavabını verdim. General Mehmandarlı: "Bu, milli və istiqlalımızla bağlı bir işdir. Kimi istəyirsiniz, onu da nəzarət altına ala bilərsiniz. Bir də məndən icazə istəməyin. Ancaq mən bu alçağı görmək istəyirəm" - dedi. Starkov içəri gəldi və generalı görən kimi diz çöküb ona yalvarmağa başladı. General bu mənzərə qarşısında: "Alçaq, qorxaq, cəzan ölümdür. Sənin kimi şərəfsiz və qorxaq bir yüzbaşını rus ordusunda ilk dəfə görürəm" dedi və mənimlə vidalaşib getdi. Yüzbaşı isə hələ də diz çökmüş vəziyyətdə qalırdı".¹

Lətif Şüküroğlu

¹ https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2018_891.htm